

Вадим ЛОКТЕВ,
академік-секретар Відділення фізики
і астрономії НАН України,
академік НАН України

РЕФОРМУВАННЯ ЧИ РУЙНУВАННЯ?

Хотів би торкнутися загальних питань науки і її існування в Україні, які мене і, впевнений, нас усіх взагалі хвилюють найбільше.

Маю на увазі ту жорстку, а інколи навіть жорстоку критику, яка розгорнулася у засобах масової інформації, причому не тільки наших, а й закордонних, і логіку або наміри якої, чесно кажучи, дуже важко зрозуміти. Те, що відбувається і, як завжди, набуло максимуму напередодні Загальних зборів Академії, не може спокійно сприйматися науковою спільнотою, особливо в частині пропозицій, що видаються за прогресивні реформи або необхідні перетворення.

Хотів би висловитись саме з цього приводу.

Здається, у нас так ведеться з часів жовтневої революції, а, може, й більш ранніх, що коли справа доходить до перетворень, то спочатку треба обов'язково все зруйнувати, переділити, замінити — навіть те, що створене багатьма поколіннями і чудово себе зарекомендувало.

Нехай мене пробачать представники решти наук, але нещодавно оприлюднені дані західної статистики. Вони свідчать, що якщо відстежувати ззовні наукову продукцію, яка виходить з України за її межі, то 39% цієї продукції стосується фізичних досліджень. Лазерна фізика, напівпровідникова електроніка, фізика металів і сплавів, низькі температури, оптична і радіоастрономія, фізичне матеріалознавство тощо були і поки що залишаються напрямами, результатами яких ми можемо пишатися, хоч наші вчені отримували їх в умовах багаторічної міжнародної ізоляції радянських часів. Тепер, коли практично всі «ящики» стали відкритими, держава мала б з користю для себе використати створені технології, сприяти їх патентуванню, впровадженню та широкому використанню, або хоча б створити такі умови, щоб це успішно робив приватний бізнес.

Проте, хоч як прикро це визнавати, сталося прямо протилежне — високотехнологічне виробництво занепало, а без необхідного фінансу-

вання наука, яка його підживлювала, стала як галузь професійної діяльності фактично мало кому потрібною, втратила престиж. Скажу більше, діяльність відповідальної за розвиток фундаментальних і прикладних досліджень в нашій країні організації — Національної академії наук — супроводжується такими звинуваченнями, начебто над нею, а фактично — над тисячами відданих своєму покликанню її працівників розпочався відкритий судовий процес, у якому, крім відповідача і прокурорів, інших учасників немає. Продовжуючи аналогію, зізнаюсь, що виступити в українських, особливо популярних, ЗМІ з адвокатською стосовно НАН України статтею практично неможливо.

Науку, тобто — науковців, звинувачують у всьому, навіть у Чорнобильській трагедії. З цього приводу можу лише нагадати вислів визначного російського фізика-експериментатора, Нобелівського лауреата Жореса Алфьорова: «Так стверджувати — це все одно, що звинувачувати великих письменників — Гоголя, Шевченка та інших у тому, що Російська імперія майже суцільно була неписьменною».

Від себе можу додати: лазерні технології, в розробці яких вагомий внесок належить київському Інституту фізики, набагато активніше застосовуються за кордоном, скажімо, в США, ніж в Україні. Існують й інші приклади, коли наші вчені, будучи першими в тому чи іншому питанні, без необхідної підтримки відставали в його подальшому вивченні, втрачаючи пріоритетні позиції.

Хотів би запевнити читача, що я далекий від думки, буцімто в

Національній академії все ідеально і не потребує коригування. Напевно, а скоріше за все, безперечно, вона, як і будь-яка організація, що працює в реальних умовах, має недоліки. Крім того, як велика і багатопрофільна установа, Академія певною мірою страждає від бюрократизму. Раніше на неї покладалися не тільки наукові завдання, вона обслуговувала також політичні, економічні та оборонні програми, тому централізована підтримка була належною.

Разом з тим державні органи не могли допустити повної незалежності Академії і так чи інакше намагалися впливати на неї, насамперед нав'язуючи їй або окремих представників владних структур, що спостерігається й досі, або носіїв «правильної» ідеології. Проте навіть за радянських часів було відомо, що Академія наук може демонструвати тверду непоступливість і неприпустиму неслухняність, а вибори до неї є яскравим прикладом справді вільних виборів.

Так історично склалося, що на відміну від переважної більшості західних Академій, які, власне, нічим не керують, наша Академія — це передусім наукові інститути. При цьому можу з упевненістю стверджувати, що в своїх галузях знань вони належать до числа найкращих установ у нашій країні і, за окремими винятками, добре відомі в світі.

Справді, інститути та лабораторії створювалися під видатних учених, наукові школи, перспективні або важливі проблеми та напрями. В цьому історичному процесі Академія росла як єдиний і взаємозв'язаний

організм. І якщо реформою назвати лише те, щоб одну частину Академії, як пропонується, пустити на «вільні хліба», інакше кажучи, вивести з НАН України, а решту, включаючи персонал, майно, кудись передати (наприклад до Міністерства освіти і науки), то це не реформа, а, вибачте, «беспредел». Такі дії зруйнують те, що є, а освіті нічого не додадуть, адже й так практично всі відомі фахівці викладають у вищих навчальних закладах. Понад те, всі проблеми — збереження людей, наукових шкіл, приміщень, обладнання — залишаться, а науковий потенціал не тільки не примножиться, а й може зникнути.

Такий підхід до реформування Академії наук далеко не новий і має своє пояснення.

Сподіваюсь, ви мене зрозумієте, якщо я наведу одну цитату з деякими скороченнями:

«Історія Академії наук ще не написана — вона не усвідомлена суспільством. Воно не знає участі Академії у світовій культурі, не усвідомлює значення своєї Академії в цьому напрямі роботи. І величезна творча праця, яка лишила свій слід не тільки в історії нашої Вітчизни, але й у історії людської думки, належить Академії наук.

Упродовж майже двох століть Академія неухильно трималася тих самих традицій, які не змінювалися, незважаючи на жодні зовнішні і внутрішні обставини, навіть у ті періоди, коли Академія була в тяжкому стані, а двічі — на краю загибелі, і точилися вперті розмови про її закриття.

Здавалося б, її існування залежало від дрібних подій — сходжен-

ня на престол Єлизавети Петрівни і в епоху наполеонівських війн. Обидва періоди не наставали раптово, а готувалися через громадську думку. Тоді установи Академії завмирили, а кількість працівників різко зменшувалася.

Впродовж усього існування Академії частина суспільства ставилася до неї майже вороже, але завжди були люди, в тому числі серед правлячих осіб, які чітко усвідомлювали значення і завдання Академії. Багатьом же витрати на Академію видавались непотрібними розкошами.

Академія завжди потребувала коштів, і для виправдання її існування чи витрат на неї в урядових колах побутувала тенденція переробити втілену в життя творчу справу чи то на різновид навчального закладу, чи на казенну установу — зібрання майстерень і техніків, а то й на зібрання придворних учених на кшталт придворного оркестру чи театру.

Але життя в Академії жевріло, а традиції зберігалися. Одна з них — незмінна традиція високих ідеалів життя і діяльності — давала змогу виходити їй неушкодженою з випробувань і виживати, і ця традиція безперечно постане як вияв історичного процесу, коли ми займемося науковою історією Академії наук».

Ці слова, здається, написані в наш час і про теперешню українську ситуацію. Проте це не так: належать вони нашому видатному співвітчизнику, першому голові-президенту Української академії наук Володимирі Івановичу Вернадському і стосуються осмислення ним періоду 1918–1919 років, коли Академія тільки-но розгортала свою роботу, і

велися палкі дискусії про її місце і статус.

З його слів яскраво видно, що академічна спільнота завжди викликала нерозуміння з боку суспільства та його керівництва своєю незалежністю, своїм, якщо хочете, вільнодумством, критичним ставленням до будь-яких спроб втручатись у творчий процес або впливати на об'єктивні висновки досліджень.

Як я вже зазначав, в Академії є що змінювати, але треба зберігати при цьому дух Академії, її самоврядність, академічну свободу, зокрема у виборі наукових напрямів та вимогливої оцінки результатів. Принцип «не нашкодь» має бути визначальним при впровадженні будь-яких змін або реформ.

Сказане, безперечно, зовсім не означає, що держава не може заявляти про свої науково-технічні пріоритети та вимагати першочергової уваги з боку Академії саме до них.

І може, і повинна! Але в першу чергу вона, її вище керівництво має глибоко усвідомити роль науки в суспільстві взагалі і роль Національної академії наук в Україні зокрема. Без цього сподіватися на істотні зміни в науковій, а також у нерозривно зв'язаній з нею освітній сфері не варто.

Суворі критики, а багато з них є працівниками академічних установ, кажуть, що держава не контролює, на що і як витрачаються кошти, як розподіляються і яка від них віддача. Але відомо, що наукова робота, яка насправді замовлена державою, виконується (не може не виконуватись!) на максимально високому

рівні. При цьому під час її виконання на перші ролі завжди виходять люди високого дослідницького й організаційного таланту, до того ж з державним мисленням. За прикладами далеко ходити не треба — досить згадати Сергія Павловича Корольова, Ігоря Васильовича Курчатова, Євгена Оскаровича Патона, Ігоря Євгеновича Тамма, Михайла Кузьмовича Янгеля, багатьох інших.

Відчуття необхідності своєї роботи рідній країні, своєму народові — це, повірте, не пафос і не декларація, а важлива умова подолання деяких негативних явищ. Впевнений, що зацікавленість держави в науці, її розвитку та її здобутках є внутрішньою потребою для багатьох молодих науковців України, стимулом у їхній роботі.

Але більшість з них мають сім'ї, виховують і навчають дітей, їм необхідні кошти для нормального життя, і головне — житло. А втім, це не все. Крім гідної платні за свою висококваліфіковану працю, вони просять допомогти їм створити необхідні для роботи умови: придбати фахову літературу (хоча б основні журнали), сучасне обладнання, встановити Інтернет. Безперечно, переважна більшість науковців з великою радістю працювали б в Україні, але вимушені виїжджати для того, щоб залишитись в улюбленій справі, удосконалюватись професійно. Врешті решт, вони просто заробляють гроші роботою, яку можуть виконувати на світовому рівні, бо інші за кордоном не влаштовуються.

Треба пам'ятати, що, втрачаючи найбільше наше багатство — талано-

виту, освічену, конкурентоспроможну в найпередовіших і найсучасніших напрямках людського розвитку молодь, ми розбазарюємо свій національний генофонд, такий потрібний для нашого майбутнього. Хіба проблема катастрофічного відтоку з країни такої кількості кваліфікованих молодих кадрів, який набув більше рис евакуації, ніж еміграції, не є такою, яку б треба було обговорити на одному з засідань Ради національної безпеки України?

Академія надзвичайно занепокоєна цією ситуацією, оскільки без молодого поповнення катастрофічно старіють і поступово зникають наукові школи, студентам немає в кого вчитися і куди йти працювати. Навіть гірше: за цих умов починає визрівати інша хвороба — невміння підтримати найперспективніші напрями та ділянки науки. Зусиллями самої Академії перелічені проблеми розв'язати неможливо.

Фундаментальна наука, поза всяким сумнівом, інтернаціональна, але в кожній країні найціннішим національним надбанням вважаються її носії — науковці, досвідчені і молоді. Гадаю, вони мають право на шанобливе до них ставлення керівництва держави і суспільства в цілому. Тому ще раз дозволю собі процитувати Жореса Алфьорова. Він любить згадувати Наполеона, котрий у кри-

тичні моменти битви командував: «Ослів і вчених усередину!», рятуючи найперше транспортні засоби та розумні голови. Наша історія також знає щось подібне: освічених людей не посилали на фронт в часи війни з фашистами.

Завершуючи, дозволю собі заочно звернутись до керівників нашої країни. Шановні панове, коли вас і ваших колег лякають, що Національна академія наук — це монстр, що виріс і зміцнів в період тоталітаризму, будь ласка, не вірте! Вся вона від Львова до Харкова і від Києва до Сімферополя, а також від філологів з філософами і до ядерників з астрономами — це загалом приблизно 30 тисяч людей, або населення невеликого міста. У відносних одиницях — це всього одна особа з кожних 1500, котрі мешкають в Україні.

Але це — мозок нашої нації!

Як свідчать фізіологи, його надзвичайно легко знищити або зробити цілковито некреативним будь-яким необережним рухом, навіть дуже легким струсом. У зв'язку з цим хочу нагадати застереження видатного радянського фізика-теоретика Аркадія Бенедиктовича Мігдала: «Суспільство, що не цінує тренований мозок, приречене».

Сьогодні ми всі мусимо усвідомити небезпеку стати таким приреченим суспільством.

Статтю підготовлено на основі виступу академіка В.Локтєва на Загальних зборах НАН України.

